

Микола Кобилецький

Львівський національний університет
імені Івана Франка
deklaw@law.lnu.edu.ua

Самоврядування в містах Гетьманщини за магдебурзьким правом

Гетьманщина – напівофіційна назва Української козацької держави яка виникла в період національно-визвольної війни 1648–1654 рр. На основі Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. територія Гетьманщини обіймала Лівобережну Україну¹ і була ліквідована у 1764 р. російською царицею Катериною II.

Правовий статус міст Гетьманщини, що входила до складу Гетьманщини та володіли магдебурзьким правом визначалось московсько-українською угодою 1654 року так званими Березневими статтями. Дана угода гарантувала збереження в Україні попередньої адміністративно-правової та судової систем. Під час правління гетьмана Івана Брюховецького за ст. 10 Московських статей 1665 р. гетьман за царським указом відібрав у міщан привілеї на магдебурзьке право наданих великими литовськими князями і польськими королями містам Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Козельцю і Острозі та передав їх до московського Малоросійського приказу. Пізніше даним містам було надано жаловані

¹ Чехович В. Книга Статут и прочие права Малороссийские (1764) // Юридична енциклопедія: у 6-ти томах / В. Чехович; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 1. – С. 587–588.

царські грамоти якими підтверджено магдебурзьке право². Окрім того як вже згадувалось у 1752 р. останній український гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом надав магдебурзьке право місту Полтаві, а 1758 р. Новоград-Сіверському, яке стало останнім українським містом, що отримало магдебурзьке право. Дані міста отримали назву привілейованих міст, а міста Гетьманщини, що не володіли магдебурзьким правом – ратушні міста. Даний поділ ще у XVIII ст. провів правознавець О. Шафанський який писав що у привілейованих міст була магістратська управа, що мала більш самостійний характер³.

До привілейованих міст Гетьманщини відносять Чернігів, Переяслав, Новоград-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Млин, Остер, Козелець і Полтава⁴. Деякі дослідники до привілейованих міст відносять Київ, хоча він мав особливий статус і як вже раніше згадувалось протягом лише короткого періоду 1762–1764 рр. підпорядковувався українським гетьманам, а протягом 1733–1737 рр. перебував у подвійному підпорядкуванні українських гетьманів, а пізніше правління гетьманського уряду та урядового Сенату.

Магдебурзьке право в українських містах користувалось і підтримувалось українськими гетьманами. Відповідні універсали були видані Богданом Хмельницьким ще у роки національно – визвольної війни. Більшість з універсалів Богдана Хмельницького стосувались міста Києва, а також Чернігова, Козельця та інших українських міст. Насамперед звертає увагу універсал гетьмана Б. Хмельницького виданий 8 листопада 1649 р. про затвердження Івана Скіндера Чернігівським війтом⁵. В універсалі вказувалося, що полковники, сотники, отамани, козаки, чернігівські міщани мали дотримуватись законності і правопорядку на території Чернігова. Та затверджувався на посаді Чернігівського війта Іван Скіндера, обраний всіма мешканцями міста на основі магдебурзького права. Війт на основі універсалу обирався та затверджувався на свою посаду пожиттєво і до його юрисдикції відносились не лише міщани але і мешканці приміських сіл Слабини, Рудків. Хмельницький передав чернігівському війту особливу владу над мешканцями міста і вище згадуваних сіл та вважав війта своїм намісником про що двічі згадував в універсалі. Війту передавались у власність млини, а місту доходи з переправи та озе-

² Гамбург Л. Магістратські і ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII–XVIII століть / Л. Гамбург // Право України. – 2000. – № 4. – С. 111.

³ Шафанський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно неместничество составлено. – Киев, 1851. – С. 36.

⁴ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 417.

⁵ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 // Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію / упоряд.: І. Крип'якевич та ін. – Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – 381, [2] с., [32] – С. 93–94.

ра. За порушення положень універсалу передбачалось «строга військова відповідальність»⁶.

Універсалом від 1 серпня 1650 р. гетьман Богдан Хмельницький заборонив сотникам, отаманам чинити утиски ніжинським міщанам⁷. Під карою смерті заборонялось вчиняти незаконні дії щодо службовців ніжинського магістрату та мешканців міста уряд «мейський зневажати і до шкоди убогих людей в Ніжині приводити»⁸. Права ніжинських міщан перед незаконними діями козацької адміністрації захищав універсал Б. Хмельницького від 9 січня 1656⁹.

Позитивне ставлення Богдана Хмельницького до міського самоврядування на основі магдебурзького права можна побачити з інших гетьманських універсалів. Зокрема, Хмельницький звертався до московського царя для підтвердження прав і привілеїв наданих Києву, Переяславу, Ніжину та іншим українським містам Великими литовськими князями і королями Речі Посполитої на основі магдебурзького права. Дані звернення Хмельницького та інших українських гетьманів до московських царів на підтвердження їх привілеїв на магдебурзьке право царськими жалуваними грамотами мало негативні наслідки для української державності оскільки міщани з метою захисту своїх прав звертались не до українських гетьманів, а відповідно до московських царів. У такий спосіб українські гетьмани дозволили втручатись московській владі у внутрішні справи України та сприяли виникненню конфліктів між міщанами та козацькою адміністрацією. Дану ситуацію вміло використала російська влада як а спочатку ліквідувала автономний статус України, а пізніше і магдебурзьке право¹⁰.

Усі міста Гетьманщини, що володіли магдебурзьким правом за винятком Києва, який мав особливий статус були міста так званого неповного магдебурзького, де не існувало чіткого поділу між органами міського самоврядування, що виконували адміністративні та судові функції. Міста магдебурзького права Гетьманщини зберегли систему міського самоврядування, що була створена ще в період Речі Посполитої¹¹.

Міста очолювались виборними війтами, і бургомістрами і радниками. Судові функції як і період Речі Посполитої виконували лавники. Структур-

⁶ Там само. – С. 95

⁷ Там само. – С. 108.

⁸ Чехович В. Книга Статут и прочие права Малороссийские (1764) // Юридична енциклопедія: у 6-ти томах / В. Чехович; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 1. – С. 108.

⁹ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 // Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію / упоряд.: І. Крип'якевич та ін. – Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – С. 177–178.

¹⁰ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні XIV – перша половина XIX ст. / Історико-правове дослідження. Львів, ПАІС – 2008. – С. 346.

¹¹ Там само. – С. 348.

но складались з двох колегій – адміністративної, що виконувала адміністративно-поліцейські повноваження та колегій лавників, що очолювались війтами. Але фактично засідання обох колегій відбувалося спільно під головуванням війта. В окремих містах, зокрема Стародуб у виборах до органів міського самоврядування брали участь усі мешканці міста. Наступ старшинсько-козацької влади на права міст розпочалось ще під час національно-визвольної війни про що свідчить прохання переяславських міщан. 5–14 квітня 1654 до московського царя про підтвердження місту магдебурзького права¹².

Як свідчать судові магістратські книги Стародуба (1664–1673 рр.) Ніжина (1657–1674 рр.) після національно – визвольної війни самоуправління на основі магдебурзького права зберігали високий ступінь самостійності. Так, представники козацької адміністрації брали участь в судах лише у випадках коли однією із сторін судового розгляду виступав козак. Поступово полкові канцелярії, що знаходилися як правило у містах, що володіли магдебурзьким правом втручалися у діяльність органів міського самоврядування. Зокрема, полковники втручалися у вибори війтів у містах. Такий випадок мав місце у Стародубі де міщанин Андрієнко випросив у Генеральної військової канцелярії привілей на війтівство. Для вирішення даного конфлікту гетьман направив комісію, що мала контролювати вибори нового війта¹³. Війт був найвищою особою і його обрання затверджувалось гетьманом¹⁴. В управлінні містом війту допомагали бургомістри і радник, які заміщали війта у час його відсутності. Кількість бургомістрів у кожному місті була різною. Найчастіше зустрічався один або два бургомістри. Бургомістр вважався другою особою в міському самоврядуванні. Вони часто проводили попереднє розслідування для складання так званої інквізиції. В окремих випадках бургомістри доставляли обвинуваченого в суд. Оплата бургомістрів у різних містах була неоднаковою¹⁵. Магдебурзьке право стало правовою основою для міщан, що відстоювали свої права перед козацькою адміністрацією, а у межах наданих привілеїв. У кожному з міст Гетьманщини магдебурзьке право мало свої особливості і слід вказати, що воно залежало від багатьох факторів. У свою чергу як писала професор Ганна Швидько магдебурзьке право давало можли-

¹² Чехович В. Книга Статут и прочие права Малороссийские (1764) // Юридична енциклопедія: у 6-ти томах / В. Чехович; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 1. – С. 588.

¹³ Багалеї Д.И. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах / Дмитрий Иванович Багалеї // Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского / [при участии Д. Багалея, Е. Барсова, С. Бахрушина и др.]. – СПб., 1917. – VIII. – С. 629.

¹⁴ Шафанський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафанський. – Киев, 1851. – С. 87.

¹⁵ Гамбург Л. Магістратські і ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII–XVIII століть / Л. Гамбург // Право України. – 2000. – № 4. – С. 72.

вість українським містам безпосередні зв'язки з російським урядом¹⁶ і вони стали опорою московського уряду на території України. Як вже згадувалось конфлікт між міщанами та органами влади Гетьманщини було використано московським урядом для їх дискредитації та скасування у майбутньому автономного устрою Гетьманщини, а після чого магдебурзьке право на території України.

За виконання своїх повноважень війти отримували рангові землі та інші маєтки. Окрім того війти отримували грошову виплату, що складало до 500 злотих на рік, частина прибутків з міських зборів, святкові подарунки від цехів та міського населення. Міські жителі виконували ще цілий ряд натуральних робіт на користь війта¹⁷.

Джерелами конфліктів між магістратами міст магдебурзького права Гетьманщини і органами державної влади став перехід козаків і міщан з одного стану в інший. Дана ситуація загострилась наприкінці XVII–XVIII ст., коли значна кількість міщан переходила у статус козаків. Так, ніжинський магістрат просив Генеральну військову канцелярію заборонити міщанам записуватись у козаки, що приводило до зменшення прибутків міста оскільки козаки відмовлялись сплачувати податки та виконувати загальноміські повинності¹⁸. Аналогічні ситуації зустрічалися в усіх містах Гетьманщини, які володіли магдебурзьким правом, що приводило до зменшення прибутків міської казни, а загальноміські повинності виконували міщани, що залишились у міській юрисдикції. У свою чергу міщани які переходили в підпорядкування козацької старшини продовжували займатись ремісницькою діяльністю та опинялися у значно кращій ситуації на відмінну від ремісників, що перебували у складі ремісничьких цехів, так як останні не виконували міських повинностей та не підлягали статутам цехів які вимагали від своїх членів здійснення певних обов'язків.

З аналогічними скаргами на дії козацької старшини у 1732 р. що взяла під свій контроль цех ковалів скаржився ніжинський війт П. Тарнавіт¹⁹. У 1692 р. переяславські міщани просили повернути під владу магістрату ковальський цех, цех теслярів, мельників та ін.²⁰ Незважаючи на протиріччя що виникали між міщанами та козаками вони часто виступали спільно проти козацької старшини та московських воєвод²¹.

¹⁶ Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба на Украине во второй половине XVII – середине XVIII века: учеб. пособие / А.К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С. 38.

¹⁷ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Академія наук УРСР, 1963. – С. 290.

¹⁸ Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба на Украине во второй половине XVII – середине XVIII века: учеб. пособие / А.К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С. 39–40.

¹⁹ Ярошев А. До історії цехів на Лівобережній Україні. – С. 130–133.

²⁰ Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба на Украине во второй половине XVII – середине XVIII века: учеб. пособие / А.К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С. 40–41.

²¹ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Академія наук УРСР, 1963. – С. 89–90.

Окрім царських жалуваних грамот на магдебурзьке право аналогічні привілеї видавали українські гетьмани у яких більш деталізувалися розміри земельних ділянок та іншого майна що передавалось на потреби міста. У царській жалуваній грамоті місту Погару 1666 р. писалось «в Чаусах появ земли на погарское войтовство, бургомистровство и райцевство и которые заседают в магистрате появ ...»²². Про належність містам магдебурзького права сіл згадується у інших царських жалуваних грамотах та гетьманських універсалах і привілеях. Козацька старшина у свою чергу старалась підпорядковуватись дані села собі і з приводу цього виникали конфлікти між магістратами та старшиною. Так у 1753 р., Погарський магістрат скаржився Генеральній Військовій канцелярії що села Чауси і Яковлевичі надані місту на основі магдебурзького права перейшли у приватні руки Генерального хорунжого Ханенка та вдові погарського сотника Соболевського²³. Аналогічні випадки мали місце у інших містах магдебурзького права, де на відмінну від міст Правобережної України знаходилась значна кількість сіл, що під тиском гетьманської адміністрації переходили у підпорядкування приватних власників. Дану тенденцію можна побачити на прикладі стародубського магістрату у підпорядкуванні на початку якого національно-визвольної війни знаходилось 49 сіл, в кінці XVII ст. – 36, 1730 – 18, а в 50 рр. XVIII ст. – лише 7 сіл²⁴. Ще одним джерелом конфліктів між магістратами та козацькою старшиною стало виробництво і продаж алкогольних виробів що становило значну частину доходів міської казни та козацької старшини. Чернігівські міщани скаржились, що полковники використовують міщан з підводами для своїх потреб, а в місті різні люди виробляють та продають алкогольні вироби і нічого не платять магістрату, а також проживають на міщанських землях²⁵.

Важливе значення у функціонуванні міст Гетьманщини за магдебурзьким правом мала діяльність ремісничьких цехів. Правовий статус цехів регулювався гетьманськими та полковницькими універсалами та царськими жалуваними грамотами. Цехи старались взяти під свій контроль виробництво та продаж продукції не тільки в містах але, і в навколишніх селах. Так, чернігівському кравецькому цеху, підпорядковувались усі кравці міста та на протязі двох миль біля міста. Кравці, що виходили з цеху та самостійно здійснювали свою діяльність сплачували усі належні виплати, що входили до обов'язків членів цеху²⁶.

²² Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба на Украине во второй половине XVII – середине XVIII века: учеб. пособие / А.К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С. 48.

²³ Там само. – С. 50.

²⁴ Лазаревський А. Описание старой Малоросии. Материалы истории заселения, землевладения и управления. Т.І. Полк Стародубскій / А. Лазаревський. – Киев, 1879. – С. 15.

²⁵ Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба на Украине во второй половине XVII – середине XVIII века: учеб. пособие / А.К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С. 50–51.

²⁶ Шафанський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафанський. – Киев, 1851. – С. 54.

Без дозволу цехмістрів заборонялось займатися своєю професійною діяльністю ремісникам із інших міст магдебурзького права. На відмінні від українських міст магдебурзького права, що знаходились в складі Речі Посполитої на Гетьманщини не існувало чіткої регламентації діяльності цехів та включення до їх складу нових членів. Тут навпаки вимагали щоб усі ремісники що проживали на території міста та його околиць входили до складу цехів і підпорядковувались їх статутом.

У містах магдебурзького права Гетьманщини влада війтів, бургомістрів, радників та лавників поширювалась на міщан, селян і носила цивільний характер²⁷. У свою чергу магдебурзьке право не стосувалось козаків та їх органів влади. Ступінь самоуправління міст Гетьманщини, що володіли магдебурзьким правом була різною і залежало від їх економічного розвитку. Найвищий рівень самоврядування мали міста Ніжин, Стародуб, Чернігів та Переяслав²⁸. Магістратські урядники привілейованих міст поділялись на дві категорії старших і молодших. До старших відносились війт, бургомістри, радники, лавники та писар, що перебував на особливому положенні²⁹. Серед молодших урядників ми бачимо комісара або межовчого, городничого і возного. До виборних службовців органів міського самоврядування ставились ті ж самі високі вимоги, що існували в містах Правобережної України та міст інших держав, які володіли магдебурзьким правом. Дані вимоги містились у книгах магдебурзького права, що використовувались українськими містами, а також згадуються у кодифікаційних роботах XVII – початку XIX ст. Зокрема, 26 глава «Прав, за якими судиться малоросійський народ «1743 р. або Кодексу 1743 р. повністю присвячена правовому регулюванню діяльності органів місцевого самоврядування. У першому артикулі 26 глави говориться про вимоги які ставились до виборних представників органів міського самоврядування», всякий привілейований магістрат мав складатись з війта, бургомістрів, лавників ... що мали вибиратись з міщан знатних, постійних, совісливих, розсудливих, в нічому не підозрілі, законороджені, розуміючі право і по можливості бути вченими, вони мали бути не дуже багаті які привикли пригнічувати суспільство і не надто будні, що заради «судності» належним чином і не зможуть виконувати свої обов'язки, а лише людей середніх не лихварів і розпусників, не іноземців, не іновірців, а місцевих мешканців у всьому гідних і не підозрілих і мати вік від 25 до 70 років³⁰. Вибори керівників органів міського самоврядування мали відбуватись у визначений час в присутності усіх міщан, ремісників та усіх мешканців, що входили до міської юрисдикції.

²⁷ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 417.

²⁸ Там само. – С. 417–418.

²⁹ Там само. – С. 419.

³⁰ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / упоряд. та автор нарисів К.А. Вислобоков; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 1997. – С. 452.

Вибори відбувалися в порядку встановленого в період перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Порядок проведення виборів можна проаналізувати на прикладі Чернігова де після смерті вйта Федора Лопати гетьман Данило Апостол доручив чернігівському полковнику Михайлові Богданову визначити збори міщан для виборів нового вйта. Вибори відбулися у ратуші за участі службовців з магістрату, ремісників та міських жителів. З метою обмеження впливу бургомістрів та виконуючого обов'язки вйта на результати виборів їм було запропоновано покинути приміщення ратуші і вибори відбулися за їх відсутності. Вйтом було обрано бургомістра Йосифа Титовича і їх результати підтверджено представниками місцевих цехів, міськими службовцями та писарем Степаном Виговським³¹. Після чого вйт був представлений гетьману і у 1731 р. на прохання міщан він видав відповідний універсал де вказувалось, що службовці чернігівського магістрату та мешканці міста повинні підпорядковуватись вйту та виконувати його розпорядження³².

На вибори керівників органів міського самоврядування мали вплив полкові уряди. Повноваження керівників органів міського самоврядування визначались у збірниках магдебурзького права, а також містились у 26 розділі (главі) «Прав, за якими судиться малоросійський народ «1743 р. На відмінну від німецьких та польських джерел магдебурзького права, що передбачали існування двох колегій адміністративну до складу якої входили бургомістри та радники і судову за участі вйта і лавників. «Права, за якими судиться малоросійський народ передбачали свої особливості³³. Тут до повноважень вйта відносилась як судова так і адміністративна влада. Вйт є начальник і суддя міщан у всіх привілейованих та непривілейованих містах, він має право містом управляти та встановлювати порядок міського правління за згодою інших службовців та знатних міщан на користь усіх міських мешканців. Вимоги до кожного жителя доброякісність та загальнодоступність. Захищати інтереси міщан, а особливо сиріт і вдів, правопорушників та злочинців штрафувати і карати, у всьому поступати згідно свого звання як доброму «бодрому гродоначальнику». Такі ж вимоги стосувалися усіх інших міських службовців, зокрема бургомістрів, радників і лавників³⁴. До обов'язків службовців магістрату передбачених «Правами, за якими судиться малоросійський народ» магістратські службовці число яких в окремих містах на основі звичаю визначається повинна кожноденно сходитись в ратуші, де мали проводитись наради та вирішувались найважливіші міські проблеми сварки, бійки, що призводили

³¹ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 430–431.

³² Там само. – С. 431.

³³ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / упоряд. та автор нарису К.А. Вислобоков; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 1997. – С. 452. – С. 12–24.

³⁴ Там амо. – С. 545–555.

народ до незадоволення припиняти, міські прибутки збільшувати та належним чином оберігати щоби харчові продукти продавались за обґрунтованими цінами ...»³⁵. Ряд норм стосувались вимог, що ставились до міських писарів, ланових комісарів, возних та діяльність цехів³⁶. До повноважень магістратських службовців також відносилось регулювання цін, наглядати за точністю мір і ваг, заборонити азартні ігри, бійки, арештовувати волоцюг, п'яниць, належним чином утримувати міські стіни, дороги, мости та запобігати пожежам. Важливу роль в організації управління містом відігравав міський писар, якому допомагав цілий штат помічників підписів. Вони вели протоколи вхідних і вихідних паперів, книги, декретів, привілеїв та ін. На думку Дмитра Багалія у своїй діяльності магістрати більш менш дотримувались вимоги діючого законодавства³⁷. Магістрати міст магдебурзького права збирали податки, вели окремі міські книги де вписувались прибутки й витрати міст та ціни на основні види товарів, брали участь у ремонті та будівництві мостів і доріг. До найважливіших повноважень магістратів належало забезпечення правопорядку та пожежної безпеки міст. Так пожежна охорона Чернігова знаходилась під керівництвом магістрату де за неї відповідав один з радників, який був присутній при гасінні пожеж. В інструкції виданій магістратом для радника, що забезпечував пожежну безпеку міста вказувалось, що у кожному дворі міщани мали утримувати належні кількості води у бочках, та спеціальних драбин. Кожен з міських ремісницьких цехів зобов'язувався брати активну участь у забезпеченні пожежної безпеки міста³⁸. Особи, що порушували вищезгадану інструкцію підлягали адміністративному арешту та штрафу. Окрім цього у самому магістраті існував так званий пожежний обоз, що складався з 4-ох бочок та 2-ох гаків, 2-ох вилей, 2-ох драбин, 4-ох пожежних і 10 дерев'яних відер³⁹. Аналогічний порядок забезпечення пожежної безпеки існував у інших містах магдебурзького права Лівобережної України з своїми особливостями. Так, у Чернігові пожежну безпеку забезпечував радник, а у Полтаві городничий. Неоднаковою у містах Гетьманщини, що володіли магдебурзьким правом була кількість членів магістратів. Серед членів Чернігівського магістрату у 1760 р. зустрічається вїт Микола Шарий, чотири річних бургомистри, з яких участь у міських справах брали лише два Григор Бублик і Семен Річицький. Третій бургомістр не брав участь у засіданнях магістрату через хворобу, а Михайло Енько – у зв'язку з розглядом його справи у судах.

³⁵ Там само. – С.455.

³⁶ Там сам. – С.456–457.

³⁷ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С.427–428.

³⁸ Очерки города Чернигова 907–1907. – С. 43.

³⁹ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 428.

Окремі, вищезгаданих бургомістрів було ще п'ять радників. Радники протягом року виконували свої повноваження. Після чого їх функції виконували інші радники і вони повертались до своїх обов'язків через три роки⁴⁰.

У Стародубі у складі магістрату у 1721 р. серед 18 осіб був вїйт і 8 бургомістрів, 5 радників, 5 лавників та «прилеглий писар». Дані міські службовці почергово протягом трьох років виконували свої повноваження через так звані лавиці у складі двох бургомістрів, двох радників та двох лавників⁴¹. У Ніжинському магістраті в 1766 році був вїйт, віце-вїйт, 6 бургомістрів, 26 радників та писар 3 них два радники контролювали точність ваг, мір і дотримання цін. До повноважень третього радника відносилась пожежна безпека міста, а четвертий виконував функції шафаря. В Полтаві у складі магістрату було 12 осіб, але у міських документах зустрічалися підписи вїйта, бургомістра, двох радників та двох лавників⁴².

Судові функції за магдебурзьким правом здійснювали вїйт і лавники. На території Лівобережної України ми бачимо відхід від даного правила де в засіданні суду беруть участь усі службовці магістрату вїйт, радники, бургомістр і лавники. Про це говорилось у 26 главі «прав, за якими судиться малоросійський народ» у суді магістратському має захищати вїйт і інші в повному або неповному складі не менше 5 осіб для кожного за винятком святкових (недільних) і урочистих днів до всіх цивільних та кримінальних справах⁴³. Справи мали вирішуватись на основі закону. У кримінальних справах вимагалось затвердження рішення суду вищої інстанції. Так само передбачалось оскарження рішень суду в апеляційних судах⁴⁴. Лавники поділялись на «старшую» і «молодую» лаву обраних раніше та новообраних лавників. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участі вїйта та міських урядовців⁴⁵.

В особливих випадках допускалось проведення судових засідань у недільні та святкові дні. Судові засідання починалися о сьомій годині ранку і завершувались о першій дня. Під час судових засідань суддям заборонялось вести розмови, що відволікали від предмету судового розгляду та з'являлись у суді у нетверезому стані. При виявленні таких дій вперше та вдруге пропонувалось покинути судові засідання. За вчинення таких дій втретє суд міг накладити штраф або арешт⁴⁶. В наступних випадках особу позбавляли права

⁴⁰ Очерки города Чернигова 907–1907. – С. 45–71.

⁴¹ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 422.

⁴² Там само. – С. 423.

⁴³ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / упоряд. та автор нарису К.А. Вислобоков; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 1997. – С. 453.

⁴⁴ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–початку XVIII ст. / Вадим Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 33.

⁴⁵ Там само. – С. 289.

⁴⁶ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / упоряд. та автор нарису К.А. Вислобоков; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 1997. – С. 453.

брати участь у судових засіданнях в якості судді. Юрисдикція магістратського суду поширювались на усіх мешканців міста, що підпорядковувались магістрату та селян. Інші мешканці міста підлягали козацьким та церковним судам. У Ніжині існував окремий суд для грецької громади, що проживала у місті. Магістратські суди виступали судами другої інстанції на рішення сільських у справах селян, що були під юрисдикцією міст. Рішення магістратських судів можна було оскаржити до козацьких полкових судів або полкових канцелярій⁴⁷. Для магістратських судів апеляційна інстанція визначалася ступенем привілейованості магістрату 1) якщо магістрат знаходився під юрисдикцією полкової канцелярії та апеляція йшла до полкового суду визначалась в кожному окремому випадку окремо. Скарги на вйта або інших службовців подавались до вищих судів, вйта до полкових судів, а інших урядовців до магістратських судів⁴⁸. При розгляді у суді приватних справ вйта судові засідання відбувалося під головуванням іншого члена суду та за відсутності вйта. Після проведеної судової реформи Гетьмана Кирила Розумовського 1760–1765 рр. апеляція на рішення магістратських судів можна було звертатись до Генерального військового суду⁴⁹.

У засіданнях судів магдебурзького права Лівобережної України брали участь вйт, бургомістри, радники, лавники і писар. На практиці зустрічались випадки коли засідання суду проходило і в меншому складі та за участі козацької старшини. Так, у магістратському суді міста Стародуба в XVII ст. судові засідання відбувалися за участі вйта, бургомістрів, радників, лавників та представників полкової старшини. У засіданнях Ніжинського міського суду брали участь лендвйт, старший бургомістр, що виконував функції вйта, лавників, радників, полкового осавула і міського отамана⁵⁰. У складі магістратського суду міста Остра можна бачити вйта, бургомістра, старших і молодших радників, сотника і міського отамана. У свою чергу у складі магістратського суду міста Чернігова зустрічалися лише службовці магістрату⁵¹. У вищезгаданих випадках можна побачити що у більшості міст магдебурзького права Лівобережної України на діяльність міських судів мала вплив козацька старшина, яка в тій чи іншій мірі обмежувала права міського самоврядування у галузі судочинства. Іншим способом обмеження права місцевого самовряду-

⁴⁷ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 113.

⁴⁸ Гамбург Л. Магістратські і ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII–XVIII століть / Л. Гамбург // Право України. – 2000. – № 4. – С. 113.

⁴⁹ Пашук А.Й. Організація судів на Україні в другій половині XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Харків, 1961. – С. 14.

⁵⁰ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 432.

⁵¹ Доманова Г. Урядовці Чернігівського магістрату (друга половина XVII–XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 34.

вання у галузі судочинства стало оскарження рішень міських судів магдебурзького права у полкових судах. Найвищою судовою інстанцією на рішення міських судів з часів правління гетьмана Івана Брюховецького став московський цар⁵². Полковники часто головували у міських судах або надсилали тули своїх представників. Перші згадки про такі випадки зустрічалися вже у 1660 р.⁵³. Цей вплив поширився під час гетьманування Дем'яна Многогрішного (1668–1672) та Івана Самойловича (1672–1687). Уже наприкінці XVII–XVIII ст. магістратські і козацькі суди в окремих містах об'єднувалися в єдине ціле. Так у 1771 р. переяславський полковий суддя обіймав одночасно посаду в'їта⁵⁴. Допоміжні судові функції виконували городничий і 1 або 2 возних. Возні були судовими виконавцями. Вони вручали судові повістки, виконували судові рішення, приймали позови та ін. Судові рішення у міста магдебурзького права виконував «кат», «мистр», «пророс». Вони отримували за свою роботу оплату в грошовій або натуральній формі⁵⁵.

В кожному магістраті передбачалось ведення цілого ряду міських книг: 1) книга протоколів міської кореспонденції; 2) книга декретів, вироків і рішень з цивільних справ; 3) книга апеляцій; 4) книга міських привілеїв куди входили жаловані грамоти московських царів, заповітів, контрактів, купецьких угод та ін.; 5) «чорні книги», де містились роз'яснення щодо застосування окремих правових норм та вказувався порядок щодо ведення інших книг⁵⁶. Поряд з книгами магдебурзького права у магістратських судах зустрічався Литовський Статут. До міських книг вносились різні договори, зокрема договори про спорудження й утримування млинів, ставків та гребель, мирові угоди, дарчі написи на рухоме і нерухоме майно⁵⁷.

Окремі міста магдебурзького права Лівобережної України Переяслав, Ніжин Погор, Чернігів і Стародуб зуміли відстояти свою самостійність у галузі судочинства у довгій боротьбі з козацькою старшиною. У випадку виникнення спорів між полковою старшиною і магістратами гетьманська адміністрація переважно відстоювала інтереси старшини, а московська адміністрація на території Гетьманщини підтримувала місто. Відповідно міське магдебурзьке право швидко підпало під російський вплив⁵⁸. Підтримка російським

⁵² Гамбург Л. Магістратські і ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII–XVIII століть / Л. Гамбург // Право України. – 2000. – №4. – С. 111.

⁵³ Там само. – С. 111–112.

⁵⁴ Пашук А.Й. Організація судів на Україні в другій половині XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Харків, 1961. – С. 30.

⁵⁵ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Русі в XV–XVIII в. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 432.

⁵⁶ Там само. – С.453.

⁵⁷ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–початку XVIII ст. / Вадим Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 287.

⁵⁸ Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / Andrij Jakowliw. – Leipzig: Hirzel, 1942. – С. 210.

урядом місцевого самоврядування на території Гетьманщини мало лише власні інтереси з метою майбутньої ліквідації автономного устрою України та скасування самоврядування українських міст на основі магдебурзького права, оскільки на території тогочасної Російської імперії фактично не існувало міського самоврядування.

Під час проведення судової реформи гетьмана Кирила Розумовського магістрати були звільнені від юрисдикції полкових канцелярій, але створені у 1763 р. земські суди почали розглядати цивільні та незначні кримінальні справи міщан. У свою чергу гродські суди почали розглядати кримінальні справи усіх мешканців⁵⁹. Після ліквідації Гетьманщини 1764 р. російські військові власті ще більше втручалися у діяльність органів міського самоврядування українських міст, що володіли магдебурзьким правом у тому числі у галузі судочинства. Зокрема, в юрисдикції магістратських судів залишалися лише справи міщан⁶⁰. Після утворення Другої малоросійської колегії магістрати міст Лівобережної України та Києва протягом 1768–1771 рр. були їй підпорядковані. Поширення на українські землі 1785 р. «Учреждения о губерниях» не стосувалося скасування магдебурзького права, але у зв'язку із впровадженням на території Гетьманщини російської судової системи магдебурзьке право в судах не використовувалось.

Відродження міського самоврядування на основі магдебурзького права відбулось у 1796 р., коли цар Павло I відновив діяльність статутних земських судів та Генерального суду⁶¹. Магдебурзьке право на території Гетьманщини проіснувало до 1831 р. коли за поданням Полтавського Генерального суду і пропозицією М. Сперанського було видано відповідний указ Царя Миколи I. Згідно царського указу заборонялось використовувати магдебурзьке право в українських містах за винятком Києва, де воно було скасовано у 1835 р.

На відмінну від німецьких, польських та інших європейських міст, що володіли магдебурзьким правом у містах Гетьманщини важливу роль відіграли війти у руках яких знаходилась адміністративна і судова влада.

Магдебурзьке право в Гетьманщині можна вважати українським муніципальним правом, оскільки тут відбувся взаємовплив українського звичаєвого та магдебурзького права. У судочинстві водночас із нормами магдебурзького права використовувався Литовський Статут та українське звичаєве право.

⁵⁹ Чехович В. Книга Статут и прочие права Малороссийские (1764) // Юридична енциклопедія: у 6-ти томах / В. Чехович; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 702–703.

⁶⁰ Там само. – С. 703.

⁶¹ Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / Andrij Jakowliw. – Leipzig: Hirzel, 1942. – С. 211.

Mykoła Kobyleckyj

Narodowy Uniwersytet
im. Iwana Franki we Lwowie
deklaw@law.lnu.edu.ua

Samorząd w miastach Hetmańszczyzny na prawie magdeburskim

Hetmańszczyzna to półoficjalna nazwa Ukraińskiego Państwa Kozackiego powstałego w okresie wojen kozackich z lat 1648–1654. Na mocy rozejmu andruszowskiego z roku 1667 oraz pokoju wieczystego z roku 1686 terytorium Hetmańszczyzny obejmowało Ukrainę Lewobrzeżną¹, a państwo zostało zlikwidowane w roku 1764 przez rosyjską carycę Katarzynę II.

Status prawny miast Hetmańszczyzny posiadających prawo magdeburskie został określony poprzez umowę moskiewsko-ukraińską z roku 1654 (tak zwane artykuły marcowe). Umowa ta gwarantowała zachowanie na Ukrainie poprzedniego systemu administracyjno-prawnego i sądowego. Zgodnie z art. 10 artykułów moskiewskich z roku 1665 hetman Iwan Bruchowiecki – na mocy rozkazu cara – odebrał mieszczanom przywileje prawa magdeburskiego, które z rąk wielkich książąt litewskich oraz królów polskich otrzymały Kijów, Perejasław, Nieżyn, Kaniów, Czernihów, Hadziacz, Poczep, Starodub, Kozielec, Ostroh, oraz przekazał je pod władzę moskiewskiego Prikazu Małorosyjskiego. Później miasta te zostały obdarzone przywilejami carskimi potwierdzającymi prawo magdeburskie². Poza tym, w

¹ W. Czechowycz, *Kniga Statut i proczyje prawa Malorosijskije*, [w:] *Jurydyczna encyklopedia: u 6-ty tomach* [red. kol.: J.S. Szemszuczenko i in.], Ukrajins'ka encyklopedia, 2001, t. 1, s. 587–588.

² Ł. Hamburh, *Mahistraški i ratuszni sudy u samovriaduwanni mist Ukrainy-Het'manszczyzny XVII–XVIII stolit'*, «Prawo Ukrainy», 2000, nr 4, s. 111.

roku 1752 ostatni ukraiński hetman Cyryl Razumowski na mocy swojego uniwersału nadał prawo magdeburskie miastu Połtawie, a w roku 1758 – Nowogrodowi Siewierskiemu, który był ostatnim miastem ukraińskim z nadanym prawem magdeburskim. Miasta te uzyskały status miast uprzywilejowanych, a z kolei miasta Hetmańszczyzny bez prawa magdeburskiego nazywano «miastami ratusznymi». Takiego podziału jeszcze w wieku XVIII dokonał prawoznawca O. Szafański, który pisał, że uprzywilejowane miasta posiadały magistrat mający bardziej samodzielny charakter³.

Uprzywilejowane miasta Hetmańszczyzny to Czernihów, Perejasław, Nowogród Siewierski, Starodub, Nieżyn, Pohar, Młyn, Oster, Kozielec i Połtawa⁴. Niektórzy badacze do miast uprzywilejowanych odnoszą też Kijów, chociaż posiadał on status szczególny i, jak już zostało wspomniane, jedynie w ciągu krótkiego okresu między rokiem 1762 a 1764, kiedy to podporządkowywał się ukraińskim hetmanom, w latach 1733–1737 znajdował się pod podwójnym ich władaniem, a później podlegał urzędowi hetmańskiemu oraz Senatowi Urzędowemu.

Prawo magdeburskie w miastach ukraińskich było wspierane przez ukraińskich włodarzy. Odpowiednie uniwersały wydał Bohdan Chmielnicki jeszcze w okresie wojen kozackich. Większość z uniwersałów Bohdana Chmielnickiego dotyczyła Kijowa, a także Czernihowa i Kozielca. Na uwagę zwraca przede wszystkim uniwersał B. Chmielnickiego wydany 8 listopada 1649 r. o mianowaniu Iwana Skindera wójtem czernihowskim⁵. Uniwersał przewidywał, że pułkownicy, sotnicy, atamani, kozacy, mieszczenie czernihowscy musieli respektować porządek prawny na terytorium Czernihowa. Uniwersał mianował na stanowisku wójta czernihowskiego Iwana Skindera, który został wybrany przez wszystkich mieszkańców na podstawie prawa magdeburskiego. Na mocy uniwersału wójt był wybierany oraz mianowany na swoje stanowisko dożywotnio, a w jego jurysdykcji byli nie tylko mieszczenie, ale też mieszkańcy podmiejskich wsi Słabyny i Rudków. Chmielnicki przekazał wójtowi czernihowskiemu szczególną władzę nad mieszkańcami miasta oraz wymienionych wsi i uważał wójta za swojego namiestnika, o czym w uniwersale wspomina się dwa razy. Wójt otrzymywał na własność młyn, a miasto uzyskiwało dochody z przeprawy oraz jeziora. Za złamanie przepisów uniwersału przewidziana była «sroga odpowiedzialność wojskowa»⁶.

Na mocy uniwersału z dnia 1 sierpnia 1650 r. hetman Bohdan Chmielnicki zakazał sotnikom i atamanom uciskać nieżyńskich mieszczan⁷. Pod karą śmierci

³ A. Szafańskij, *Czernigowskiego namiesniczestwa topograficzeskoe opisanije s kratkim geograficzskim i istoriczskim opisanijem Mahija Rosii, iz czastiej kojej inoje namiesniczestwo sostawleno*, Kijew 1851, s. 36.

⁴ D. Bahalij, *Magdebuške prawo na Liwobereżnij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini-Rusi w XV–XVIII w. (Ruška istoryczna biblioteka)*, Lwów 1904, t. 24, s. 417.

⁵ *Uniwersały Bohdana Chmelnyćkoho 1648–1657*, [w:] *Uniwersały ukraińskich het'manów: materiały do ukraińskoho dyplomatariju* [oprac.: I. Krypjakewycz i in.], Kyjiw 1998, s. 93–94.

⁶ *Ibid.*, s. 95

⁷ *Ibid.*, s. 108.

zakazane było popełnianie bezprawnych czynów względem urzędników magistratu nieżyńskiego, jak również mieszkańców miasta (zabrania się «urzędu miejskiego nie szanować i doprowadzać do szkody ludzi ubogich w Nieżyniu»)». Praw mieszczan nieżyńskich przed niezgodnymi z prawem czynami administracji kozackiej bronił uniwersał B. Chmielnickiego z 9 stycznia 1656 r.⁹

Pozytywny stosunek Bohdana Chmielnickiego do samorządu miejskiego na prawie magdeburskim wyraźnie jest obecny też w innych uniwersałach hetmańskich. Chmielnicki zwracał się do cara moskiewskiego, żeby ten potwierdził prawa i przywileje prawa magdeburskiego, którymi został obdarzony Kijów, Perejasław, Nieżyn i inne miasta ukraińskie jeszcze przez wielkich książąt litewskich oraz królów Rzeczypospolitej. Takie apele Chmielnickiego oraz innych hetmanów ukraińskich do carów moskiewskich w celu potwierdzenia przywilejów prawa magdeburskiego przez wydanie odpowiednich przywilejów carskich miały negatywne skutki dla ukraińskiego państwa, ponieważ mieszczanie w celu obrony swoich praw zwracali się wówczas nie do ukraińskich hetmanów, lecz do carów moskiewskich. Tym sposobem ukraińscy hetmani pozwolili, by władza moskiewska ingerowała w sprawy wewnętrzne Ukrainy oraz sprzyjała konfliktom między mieszczaństwem a administracją kozacką. Taką sytuację umiejętnie wykorzystywały władze rosyjskie, które najpierw zlikwidowały autonomiczny status ziem ukraińskich, a później też prawo magdeburskie¹⁰.

Wszystkie miasta Hetmańszczyzny obdarzone prawem magdeburskim, z wyjątkiem Kijowa, który posiadał szczególny status, były miastami tak zwanego niepełnego prawa magdeburskiego, gdzie nie było precyzyjnego podziału pomiędzy urzędami samorządu miejskiego, które pełniły funkcje administracyjne oraz sądowe. Miasta z prawem magdeburskim w Hetmańszczyźnie zachowały system samorządu miejskiego nadany jeszcze w czasach Rzeczypospolitej¹¹.

Na czele miast stali wybierani wójtowie, burmistrzowie oraz radni. Funkcje sądowe tak samo, jak w czasach Rzeczypospolitej pełnili ławnicy. Władze samorządowe były tworzone przez dwa kolegia – kolegium administracyjne wykonujące władze administracyjno-policyjne i kierowane przez wójtów kolegium ławników. W rzeczywistości jednak zebrania obu kolegiów odbywały się wspólnie, a przewodniczyli im wójtowie. W poszczególnych miastach, np. w Starodubie, w wyborach do samorządu miejskiego uczestniczyli wszyscy mieszkańcy miasta. Naruszenie przez starszyznę kozacką praw miast rozpoczęło się jeszcze w czasach wojen kozackich, czego świadectwem jest prośba mieszkańców Perejasławia z

⁸ W. Czechowycz, *Kniga Statut i proczyje prawa Malorosijskije (1764)*, [w:] *Jurydyczna encyklopedia: u 6-ty tomach* [red. kol.: J.S. Szemszuczenko i in.], *Ukrajins'ka encyklopedia*, 2001, t. 1, s. 108.

⁹ *Uniwersały Bohdana Chmelnyćkoho 1648–1657*, [w:] *Uniwersały ukraińskich het'manów: materiały do ukraińskoho dyplomatariju* [oprac.: I. Krypjakewycz i in.], Kyjiw 1998, s. 177–178.

¹⁰ M. Kobyłeckij, *Magdeburżke prawo w Ukraini XIV–persza połowyna XIX st.*, «Istoryko-prawowe doslidżennia», Lwiv, PAIS, 2008, s. 346.

¹¹ *Ibid.*, s. 348.

5–14 kwietnia 1654 r. do cara moskiewskiego, żeby potwierdził nadanie miastu prawa magdeburskiego¹².

Według ksiąg sądowych magistratów Staroduba (lata 1664–1673) i Nieżyna (lata 1657–1674) po czasie wojen samorządy na prawie magdeburskim zachowywały wysoki stopień samodzielności. Na przykład przedstawiciele administracji kozackiej brali udział w sądach jedynie w wypadku, kiedy jedną ze stron rozprawy sądowej był kozak. Stopniowo kancelarie pułkowe, które z reguły mieściły się w miastach obdarzonych prawem magdeburskim, zaczynały ingerować w działalność organów samorządu miejskiego. Pułkownicy wpływali na wybory wójtów. Taki wypadek miał miejsce w Starodubie, gdzie mieszczanin Andrijenko wyprosił w Generalnej Kancelarii Wojskowej przywilej bycia wójtem. W celu rozwiązania tego konfliktu hetman wysłał komisję, która miała kontrolować przebieg wyborów nowego wójta¹³. Wójt był najważniejszą osobą, a jego wybór był zatwierdzany przez hetmana¹⁴. W wykonywaniu władzy w mieście wójtowi pomagali burmistrzowie i radni, którzy zastępowali wójta w czasie jego nieobecności. Liczba burmistrzów w każdym mieście była niejednakowa. Najczęściej spotykało się jednego lub dwóch burmistrzów. Burmistrz był uważany za drugą osobę w samorządzie miejskim. On właśnie często prowadził dochodzenie wstępne w celu sporządzenia tak zwanej inkwizycji. W szczególnych wypadkach burmistrzowie dostarczali oskarżonego do sądu. Uposażenie burmistrzów w różnych miastach było różne¹⁵. Za pełnienie swoich obowiązków wójtowie otrzymywali ziemie rangowe oraz inne majątki. Poza tym wójtowie dostawali wynagrodzenie pieniężne, które wynosiło do 500 złotych rocznie, część dochodów od poborów miejskich, prezenty świąteczne od cechów i ludności miejskiej. Mieszkańcy miast świadczyli w naturze szereg innych prac na rzecz wójta¹⁶.

Prawo magdeburskie stało się podstawą prawną dla mieszczan, którzy w granicach swoich przywilejów bronili swoich praw przez administracją kozacką. W każdym z miast Hetmańszczyzny prawo magdeburskie miało swoje osobliwości, które wynikały z różnych czynników. Jak pisała profesor Hanna Szwyd'ko, prawo magdeburskie stwarzało także możliwość bezpośredniego powiązania miast ukraińskich z urzędem rosyjskim¹⁷. Te miasta stały się oparciem władz moskiewskich

¹² W. Czechowycz, *Kniga Statut i proczyje prawa Malorosijskije (1764)*, [w:] *Jurydyczna encyklopedia: u 6-ty tomach* [red. kol.: J.S. Szemszuczenko i in.], *Ukrajins'ka encyklopedija*, 2001, t. 1, s. 588.

¹³ D.I. Bagalej, *Sud'ba magistrarskogo samouprawlenija w malorosijskich gorodach*, [w:] *Sbornik statiej w czest' Matwieja Kuźmicza Lubawskiego* [z udziałem D. Bagaleja, E. Barsowa, S. Bachruszyna i in.], SPb., 1917, VIII, s. 629.

¹⁴ A. Szafanśkyj, *Czernigowskogo namiesniczestwa topograficzekoje opisanije s kratkim geografczeskim i istoriczskim opisanijem Małyja Rosii, iz czastiej kojej inoje namiesniczestwo sostawleno*, Kijew 1851, s. 87.

¹⁵ Ł. Hamburh, *Mahistraški i ratuszni sudy u samovriaduwanii mist Ukrainy-Het'manszczyzny XVII–XVIII stolit'*, «Prawo Ukrainy», 2000, nr 4, s. 72.

¹⁶ O. Kompan, *Mista Ukrainy w druhij połowyni XVII st.*, Akademiya nauk URSR, 1963, s. 290.

¹⁷ A.K. Szwyd'ko, *Socjalnyje odnoszenija i klassowaja bor'ba na Ukrainie wo wtoroj połowinie XVII – seriedinie XVIII wieka: uczeb. posobije*, Dniepropietrowsk 1984, s. 38.

na terytorium ukraińskim. Jak już wspomniano, konflikt pomiędzy mieszczanami i władzami Hetmańszczyzny został wykorzystany przez urząd moskiewski w celu dyskredytacji władz kozackich, a następnie likwidacji autonomicznego ustroju Hetmańszczyzny, później natomiast – także prawa magdeburskiego na terytorium Ukrainy.

Źródłem konfliktu między magistratami miast na prawie magdeburskim w Hetmańszczyźnie a organami władzy państwowej stało się przejście kozaków oraz mieszczan z jednego stanu do drugiego. Ta sytuacja uległa zaostrzeniu na przełomie XVII i XVIII w., kiedy znaczna liczba mieszczan uzyskiwała status kozaków. Nieżyński magistrat prosił Generalną Kancelarię Wojskową, by zakazać mieszczanom stawiania się kozakami, co powodowało zmniejszanie dochodów miasta, ponieważ kozacy rezygnowali z płacenia podatków oraz spełniania innych ogólnych powinności¹⁸. Podobne konflikty miały też miejsce w innych miastach Hetmańszczyzny posiadających prawo magdeburskie. Doprowadzało to do zmniejszania dochodów skarbcza miasta, a ogólnomiejskie powinności musieli pełnić mieszczanie, którzy pozostali w jurysdykcji miasta. Z kolei mieszczanie, którzy zaczęli się podporządkowywać starszyźnie kozackiej, nadal zajmowali się rzemiosłem i byli w dużo lepszej sytuacji niż rzemieślnicy, którzy należeli do cechów, ponieważ nie wykonywali powinności miejskich i nie podlegali statutom cechów, które wymagały od swoich członków wykonywania określonych obowiązków.

W roku 1732 podobne skargi na działania starszyzny kozackiej, która zaczęła kontrolować cech kowali, zgłaszał nieżyński wójt P. Tarnawit¹⁹. W 1692 r. mieszczanie z Perejasławia prosili o przywrócenie pod władzę magistratu cechu kowali, cechu cieśli, mielników i innych²⁰. Nie patrząc na sprzeczności, które między nimi powstały, mieszczanie i kozacy często wspólnie występowali przeciwko starszyźnie kozackiej i wojewodom moskiewskim²¹.

Oprócz carskich przywilejów dotyczących prawa magdeburskiego, przywilejów udzielali też ukraińscy hetmani. W przywilejach tych bardziej szczegółowo wskazywane były rozmiary działek i innych majątków przekazywanych na potrzeby miasta. W carskim przywileju nadanym miastu Pohar w roku 1666 było napisane: «w Czauśach ziemie na poharskie wójtostwo, burmistrzostwo...»²². O tym, że do miast na prawie magdeburskim należały wsie, wspomina się też w innych carskich przywilejach oraz hetmańskich uniwersałach i przywilejach. Kozacka starszyzna z kolei usiłowała podporządkować sobie te wsie i z tego powodu powstawały konflikty między magistratami a starszyzną. Przykładowo w roku 1753 poharski magistrat załżył się Generalnej Kancelarii Wojskowej, że wsie Czauśy i Jakowlewyczi należące do

¹⁸ *Ibid.*, s. 39–40.

¹⁹ A. Jaroszew, *Do istoriji cechiv na Liwobereznij Ukraini*, s. 130–133.

²⁰ A.K. Szwyd'ko, *Socjalnyje odnoszenija i klassowaja bor'ba na Ukrainie wo wtoroj polowinie XVII – seriedinie XVIII wieka: uczeb. posobije*, Dniepropietrowsk 1984, s. 40–41.

²¹ O. Kompan, *Mista Ukrainy w druhij polowyni XVII st.*, Akademija nauk URSR, 1963, s. 89–90.

²² A.K. Szwyd'ko, *Socjalnyje odnoszenija i klassowaja bor'ba na Ukrainie wo wtoroj polowinie XVII – seriedinie XVIII wieka: uczeb. posobije*, Dniepropietrowsk 1984, s. 48.

miasta na mocy prawa magdeburskiego znalazły się w prywatnych rękach generalnego chorążego Chanenki oraz wdowy poharskiego sotnika Sobolebskiego²³. Analogiczne wypadki miały miejsce też w innych miastach na prawie magdeburskim. W odróżnieniu od miast na Ukrainie Prawobrzeżnej na tych terenach było dużo wsi, które pod presją administracji hetmańskiej przechodziły w ręce prywatnych właścicieli. Taką tendencję można obserwować na przykładzie starodubskiego magistratu, któremu na początku wojen podlegało 49 wsi, w końcu XVII w. – 36, w 1730 r. – 18, a w latach 50. XVIII w. – jedynie 7 wsi²⁴. Jeszcze jednym źródłem konfliktów między magistratami a starszyzną kozacką stała się kwestia produkcji oraz sprzedaży wyrobów alkoholowych, co było ważną częścią dochodów do skarbcza miasta i starszyny kozackiej. Mieszczanie czernihowscy skarżyli się, że pułkownicy wykorzystują mieszczan, którzy posiadają wozy, do swoich celów, a w mieście niektóre osoby produkują i sprzedają alkohol, nic nie płacąc magistratowi. Na miejskich ziemiach mieszkają też różne nieuprawnione osoby²⁵.

Istotne znaczenie w życiu miast Hetmańszczyzny funkcjonujących na prawie magdeburskim miała działalność cechów rzemieślniczych. Status prawny cechów był regulowany przez hetmańskie i pułkownicze uniwersały oraz carskie przywileje. Cechy usiłowały kontrolować produkcję i sprzedaż wyrobów nie tylko w miastach, ale też w pobliskich wsiach. Czernihowskiemu cechowi krawieckiemu podporządkowani byli wszyscy krawcy w mieście, jak również na odległość dwóch mil od miasta. Krawcy, którzy odchodzili z cechu i samodzielnie przeprowadzali swoją działalność, uiszczali wszystkie należące do nich opłaty odpowiednio do obowiązków członków cechu²⁶.

Bez zezwolenia cechmistrzów rzemieślnikom pochodzącym z innych miast na prawie magdeburskim nie można było zajmować się działalnością zawodową. W odróżnieniu od ukraińskich miast na prawie magdeburskim w obrębie Rzeczypospolitej, na Hetmańszczyźnie brakowało precyzyjnej regulacji działalności cechów oraz włączania w ich skład nowych członków. Wymagano bowiem, żeby wszyscy rzemieślnicy mieszkający na terytorium miasta i w jego okolicach należeli do cechów oraz podporządkowywali się ich statutom.

Na Hetmańszczyźnie w miastach o prawie magdeburskim władza wójtów, burmistrzów, radnych oraz ławników dotyczyła mieszczan i chłopów, a także miała charakter cywilny²⁷. Natomiast prawo magdeburskie nie dotyczyło kozaków i ich

²³ *Ibid.*, s. 50.

²⁴ A. Łazariewskij, *Opisanije staroj Malorostii. Matieriały istorij zasielenija, ziemlewlądienija i uprawlenija. T.I. Polk Starodubskij*, Kijew 1879, s. 15.

²⁵ A.K. Szwyd'ko, *Socjalnyje otnoszenija i klasowaja bor'ba na Ukrainie wo wtoroj połowinie XVII – seriedinie XVIII wieka: uczeb. posobije*, Dniepropietrowsk 1984, s. 50–51.

²⁶ A. Szafan'skij, *Czernigowskogo namiesnicestwa topograficzskoje opisanije s kratkim geograficzskim i istoriczskim opisanijem Małhja Rosii, iz czastiej kojej inoje namiesnicestwo sostawleno*, Kijew 1851, s. 54.

²⁷ D. Bahalij, *Magdebuške prawo na Liwoberežnij Ukrajinii*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukrajinii-Rusi w XV–XVIII w. (Ruška istoryczna biblioteka)*, Lwiv 1904, t. 24, s. 417.

urzędów. Stopień samorządności miast Hetmańszczyzny posiadających prawo magdeburskie był niejednakowy i zależał od ich rozwoju gospodarczego. Najwyższy poziom samorządności miały miasta Nieżyn, Starodub, Czenihów oraz Perejasław²⁸. Magistracy urzędnicy w uprzywilejowanych miastach dzielili się na dwie kategorie: starszych i młodszych. Do starszych należeli wójt, burmistrzowie, radni, ławnicy oraz kancelista, który posiadał szczególne stanowisko²⁹. Wśród młodszych urzędników znajdowali się komisarz albo horodniczy i woźny. Wobec wybieranych urzędników samorządu miejskiego stawiane były tak samo wysokie wymagania, jak w przypadku miast na Ukrainie Prawobrzeżnej oraz miast innych państw, gdzie obowiązywało prawo magdeburskie. Te wymagania były umieszczone w księgach prawa magdeburskiego, z których korzystały ukraińskie miasta i które się wspomina w pracach kodyfikacyjnych z okresu od XVII do początku XIX w. Mianowicie rozdział 26 «Praw, według których rządzi się naród małorosyjski» z roku 1743 lub Kodeksu z roku 1743 jest w całości poświęcony regulacji prawnej działalności samorządu lokalnego. W pierwszym artykule rozdziału 26 pierwszego z wymienionych aktów prawnych mówi się o wymaganiach stawianych wobec wybieranych przedstawicieli samorządu lokalnego, «wszelki uprzywilejowany magistrat miał się składać z wójta, burmistrzów, ławników [...], którzy powinni byli być wybierani spośród mieszczan sławnych, stałych, sumiennych, rozsądnych, którzy w niczym nie byli podejrzewani, byli prawego łoża, rozumieli prawo, a ewentualnie byli wykształceni, oni mieli być nie bardzo bogaci i przyzwyczajeni do wyzyskiwania społeczeństwa, ale też nie bardzo biedni, niepotrafiący w należyty sposób pełnić swoje obowiązki, mogli to być ludzie średni, nie lichwiarze i rozpustnicy, nie cudzoziemcy, nie innowiercy, tylko miejscowi mieszkańcy we wszystkim godni i niepodejrzewani, w wieku od 25 do 70 lat»³⁰. Wybory przewodniczących samorządu miały się odbywać w określonym czasie w obecności wszystkich mieszczan, rzemieślników oraz wszystkich mieszkańców należących do jurysdykcji miasta.

Wybory odbywały się w trybie ustalonym jeszcze w czasach I Rzeczypospolitej. Tryb przeprowadzania wyborów można przeanalizować na przykładzie Czernihowa, w którym po śmierci wójta Fedora Łopaty hetman Danyło Apostoł zlecił, by czernihowski pułkownik Mychajło Bohdanow przeprowadził zebranie mieszczan w celu wyborów nowego wójta. Wybory odbywały się w ratuszu przy udziale urzędników magistratu, rzemieślników oraz mieszkańców miasta. W celu ograniczenia wpływu na rezultaty wyborów burmistrzów oraz osoby pełniącej obowiązki wójta wybory odbywały się bez ich obecności. Na wójta wybrany został wówczas burmistrz Josyf Tytowycz, wyniki wyborów zostały potwierdzone przez przedstawicieli lokalnych cechów, urzędników miejskich oraz kancelistę Stepana Wyhow-

²⁸ *Ibid.*, s. 417–418.

²⁹ *Ibid.*, s. 419.

³⁰ *Prawa, za jakými sudyt'sia małorosyjskyj narod. 1743 r., uporiad. ta awtor narysu K.A. Wysłobokow* [red. J.S. Szemczuszenko], 1997, s. 452.

skiego³¹. Następnie wójt został przedstawiony hetmanowi, który w roku 1731 na prośbę mieszczan wydał odpowiedni uniwersał, gdzie było zapisane, iż urzędnicy magistratu czernihowskiego oraz mieszkańcy miasta powinni się podporządkowywać wójtowi oraz wykonywać jego rozporządzenia³².

Na wybory kierowników samorządu lokalnego miały wpływ urzędy pułkowe. Pełnomocnictwa kierowników organów samorządu miejskiego były zapisane w zbiorach prawa magdeburskiego, a także były zawarte w 26 rozdziale «Praw, według których rządzi się naród małosyjski» z roku 1743. W odróżnieniu od niemieckich i polskich źródeł prawa magdeburskiego, przewidujących istnienie dwóch kolegiów – administracyjnego, do którego składu należeli burmistrzowie i radni, oraz sądowego z udziałem wójta i ławników, «Prawa, według których rządzi się naród małosyjski» przewidywały pewne odrębności³³. Polegały one na tym, że pełnomocnictwa wójta zawierały władzę zarówno sądową, jak i administracyjną. Wójt był naczelnikiem i sędzią mieszczan we wszystkich uprzywilejowanych oraz nieuprzywilejowanych miastach, miał prawo rządzić miastem oraz wyznaczać charakter urzędu miejskiego za zgodą innych urzędników oraz sławnych mieszczan na korzyść wszystkich mieszkańców miasta. Wzór osobowy wójta obejmował bronienie przezeń interesów mieszczan, szczególnie sierot i wdów, sprawiedliwe karanie przestępców i zbrodniarzy oraz skazywanie na grzywnę, dostępność dla interesantów oraz sposób zachowania godny sprawowanego urzędu – dobrego «przewodniczącego miasta». Takie same wymagania dotyczyły też wszystkich innych urzędników miejskich, szczególnie burmistrzów, radnych oraz ławników³⁴. Zgodnie z treścią «Praw, według których rządzi się naród małosyjski» urzędnicy magistratu, liczba których w poszczególnych miastach wyznaczona była miejscowym zwyczajem, mieli obowiązek codziennie zbierać się w ratuszu, gdzie miały się odbywać zebrania, na których rozstrzygano o najważniejszych problemach w mieście – tłumieniu waśni powodujących niezadowolenie ludności miejskiej, powiększaniu dochodów miasta, pilnowaniu, by produkty były sprzedawane po odpowiednich cenach itd.³⁵. Szereg przepisów dotyczył wymagań wobec miejskich kancelistów, komisarzy łanowych, woźnych oraz działalności cechów³⁶. Do pełnomocnictw urzędników magistratu należało także regulowanie cen, pilnowanie precyzyjności miar i wag, zakazywanie gier hazardowych, bójek, zatrzymywanie włóczęgów, pijaków, należyte zagospodarowanie miejskich ścian, dróg, mostów oraz zapobieganie pożarom. Ważną rolę w zarządzaniu miastem odgrywał miejski kancelista, któremu pomagał personel

³¹ D. Bahalij, *Magdebuške prawo na Liwobereznij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini-Rusi w XV–XVIII w. (Ruška istoryczna biblioteka)*, Lwów 1904, t. 24, s. 430–431.

³² *Ibid.*, s. 431.

³³ *Prawa, za jakymy sudyt'sia małosyjskij narod. 1743 r., uporiad. ta awtor narysu K.A. Wysłobokow* [red. J.S. Szemczuszenko], 1997, s. 12–24.

³⁴ *Ibid.*, s. 545–555.

³⁵ *Ibid.*, s. 455.

³⁶ *Ibid.*, s. 456–457.

pomocnicy, prowadzący protokoły oraz dokumentację urzędową. Zdaniem Dmytra Bahlija w swojej działalności magistraty mniej więcej przestrzegały wiążącego prawa³⁷. Magistraty miast na prawie magdeburskim zbierały podatki, prowadziły osobne księgi, do których wpisywano dochody oraz wydatki miast i ceny na podstawowe rodzaje towarów, brały udział w remontach i budowie mostów i dróg. Do najważniejszych pełnomocnictw magistratów należało zapewnianie porządku prawnego i bezpieczeństwa przeciwpożarowego w miastach. Na przykład w Czernihowie za ochronę przeciwpożarową był odpowiedzialny jeden z radnych, który był obecny podczas gaszenia pożarów. W instrukcji wydanej przez magistrat dla radnego zapewniającego bezpieczeństwo przeciwpożarowe miasta było powiedziane, że w każdym dworze mieszczanie musieli posiadać odpowiednią ilość wody w beczkach oraz specjalne drabiny. Każdy z miejskich cechów rzemieślniczych miał czynny udział w zapewnianiu bezpieczeństwa przeciwpożarowego miasta³⁸. Osoby, które łamały wspomnianą instrukcję, podlegały aresztowi administracyjnemu oraz grzywnie. Oprócz tego bezpośrednio w magistracie istniał tak zwany obóz przeciwpożarowy składający się z czterech beczek i dwóch haków, dwu wideł, dwu drabin, czterech przeciwpożarowych oraz dziesięciu drewnianych wiader³⁹. Analogiczny tryb zapewniania bezpieczeństwa przeciwpożarowego istniał też w innych miastach na prawie magdeburskim w Ukrainie Lewobrzeżnej (choć w każdym mieście on miał pewne odrębności, np. w Połtawie za bezpieczeństwo przeciwpożarowe odpowiadał horodniczy).

Niejednakowa była liczba członków magistratów. Przykładowo w Czernihowie w roku 1760 członkami tymi byli: wójt Mykoła Szaryj, czterech rocznych burmistrzów, spośród których tylko dwóch brało udział w rozwiązywaniu spraw miejskich (Hryhor Bubłyk i Semen Riczyćkyj). Trzeci burmistrz nie brał udziału w posiedzeniach magistratu z powodu choroby, a czwarty – Mychajło Eńko – z uwagi na sprawy sądowe, które dotyczyły jego osoby. Oprócz burmistrzów było jeszcze pięciu radnych, którzy w ciągu roku pełnili swoje obowiązki. Później ich funkcje pełnili inni radni, a oni wracali do swoich obowiązków po trzech latach⁴⁰. W Starodubie w 1721 r. do składu magistratu należało 18 osób, wśród których był wójt, 8 burmistrzów, 5 radnych, 5 ławników oraz kancelista. Ci urzędnicy w ciągu trzech lat po kolei pełnili swoje obowiązki w ramach tzw. ławic, w których skład wchodziło dwóch burmistrzów, dwóch radnych oraz dwu ławników⁴¹. W nieżyńskim magistracie w 1766 roku zasiadali: wójt, wicewójt, 6 burmistrzów, 26 radnych i kancelista. Dwóch radnych kontrolowało precyzyjność

³⁷ D. Bahalij, *Magdebuśke prawo na Liwobereżnij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini-Rusi w XV–XVIII w. (Ruśka istoryczna biblioteka)*, Lwiv 1904, t. 24, s. 427–428.

³⁸ *Oczerki goroda Czernigowa 907–1907*, s. 43.

³⁹ D. Bahalij, *Magdebuśke prawo na Liwobereżnij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini-Rusi w XV–XVIII w. (Ruśka istoryczna biblioteka)*, Lwiv 1904, t. 24, s. 428.

⁴⁰ *Oczerki goroda Czernigowa 907–1907*, s. 45–71.

⁴¹ D. Bahalij, *Magdebuśke prawo na Liwobereżnij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini-Rusi w XV–XVIII w. (Ruśka istoryczna biblioteka)*, Lwiv 1904, t. 24, s. 422.

wag, miar oraz dotrzymanie cen. Do pełnomocnictwa trzeciego radnego należało bezpieczeństwo przeciwpożarowe miasta, a czwarty – pełnił funkcje szafarza. W Połtawie w składzie magistratu było 12 osób, ale w dokumentach miejskich spotyka się podpisy wójta, burmistrza, dwóch radnych i dwóch ławników⁴².

W każdym magistracie prowadzone były liczne księgi miejskie: 1) księga protokołów korespondencji miejskiej; 2) księga dekretów, wyroków i orzeczeń w sprawach cywilnych; 3) księga apelacji; 4) księga przywilejów miejskich, do której należały przywileje od carów moskiewskich, testamentów, kontraktów, umów kupieckich i in.; 5) «czarne księgi», gdzie były zawarte wyjaśnienia dotyczące stosowania poszczególnych norm prawa oraz był wskazywany tryb prowadzenia innych ksiąg⁴³. Oprócz ksiąg prawa magdeburskiego w sądach magistrackich spotykany był też Statut Litewski. Do ksiąg miejskich wpisywane były różne umowy, między innymi umowy dotyczące budowy oraz zagospodarowania młynów, stawów oraz zapór, układy pokojowe, dedykacje na majątki ruchome i nieruchome⁴⁴.

Według prawa magdeburskiego funkcje sądowe pełnili wójt i ławnicy. Na Ukrainie Lewobrzeznej można zaobserwować odejście od tej zasady. Tu w rozprawach sądowych brali udział wszyscy urzędnicy magistratu: wójt, radni, burmistrzowie oraz ławnicy. Wzmianka o tym znalazła się w 26 rozdziale «Praw, według których rządzi się naród małosyjski»: w sądzie magistrackim mieli zasiadać we wszystkich sprawach cywilnych i karnych wójt oraz inni urzędnicy w pełnym lub niepełnym składzie co najmniej 5 osób z wyjątkiem dni świątecznych (niedzieli) i uroczystych⁴⁵. Sprawy miały być rozpatrywane na podstawie prawa. W sprawach karnych wymagane było uchwalenie decyzji w sądzie wyższej instancji. Tak samo odbywało się zaskarżanie wyroków sądowych w sądach apelacyjnych⁴⁶. Ławnicy dzielili się na ławę «starszą» oraz «młodą» – ławy wybranych wcześniej oraz nowo wybranych. Najważniejsze sprawy karne rozpatrywał sąd pułkowy z udziałem wójta oraz urzędników miejskich⁴⁷.

W szczególnych wypadkach dopuszczalne było przeprowadzania rozpraw sądowych w niedziele oraz dni świąteczne. Rozprawy sądowe rozpoczynały się o siódmej rano i trwały do pierwszej po południu. Podczas rozpraw sądowych sędziowie nie mogli prowadzić rozmów, które przeszkadzały w rozpatrywaniu sprawy, nie mogli też pojawiać w sądzie nietrzeźwi. Jeżeli takie zachowanie miało miejsce, za pierwszym i drugim razem sędziom nakazywano opuszczenie rozprawy sądowej. Jeśli sędzia popełnił taki występki po raz trzeci, sąd mógł ukarać go

⁴² *Ibid.*, s. 423.

⁴³ *Ibid.*, s. 453.

⁴⁴ W. Diadyczenko, *Narysy suspilno-politycznoho ustroju Liwobereżnoji Ukrainy kincia XVII-poczatku XVIII st.*, wyd. AN URSSR 1959, s. 287.

⁴⁵ *Prawa, za jakymy sudyt'sia małosyjskij narod. 1743 r., uporiad. ta awtor narysu K.A. Wyslobokow* [red. J.S. Szemczuszenko], 1997, s. 453.

⁴⁶ W. Diadyczenko, *Narysy suspilno-politycznoho ustroju Liwobereżnoji Ukrainy kincia XVII-poczatku XVIII st.*, wyd. AN URSSR 1959, s. 33.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 289.

grzywną albo aresztem⁴⁸. Taka osoba traciła prawo do występowania w roli sędziego. Jurysdykcja magistrackiego sądu obejmowała wszystkich mieszkańców miasta, którzy podlegali magistratowi, jak również chłopów. Inni mieszkańcy miasta podlegali sądom kozackim oraz cerkiewnym. W Nieżynie istniał osobny sąd dla zamieszkałej w mieście wspólnoty greckiej. Sądy magistrackie były sądami drugiej instancji dla orzeczeń wiejskich w sprawach chłopów, którzy byli pod jurysdykcją miast. Orzeczenia sądów magistrackich można było zaskarżyć do kozackich sądów pułkowych lub do kancelarii pułkowych⁴⁹. W sądach magistrackich instancja apelacyjna zależała od stopnia uprzywilejowania magistratu. Jeśli magistrat był pod jurysdykcją kancelarii pułkowej, apelacja była kierowana do sądu pułkowego. Skargi na wójta oraz innych urzędników były zgłaszane do sądów wyższych, na wójta do sądów pułkowych, a na innych urzędników – do sądów magistrackich⁵⁰. W przypadku rozpatrywania w sądzie prywatnych spraw wójta przewodniczącym rozprawy sądowej był inny członek sądu, a wójt był nieobecny. Po przeprowadzeniu reformy sądowej hetmana Cyryła Rozumowskiego (lata 1760–1765) apelacje na wyroki sądów magistrackich można było składać do Generalnego Sądu Wojskowego⁵¹.

Ponadto zadawały się wypadki, kiedy rozprawa sądowa odbywała się w mniej liczonym składzie i z udziałem starszyny kozackiej. Np. w sądzie magistrackim w Starodubie w XVII w. rozprawy sądowe odbywały się z udziałem wójta, burmistrzów, radnych, ławników oraz przedstawicieli starszyny pułkowej. W rozprawach nieżyńskiego sądu miejskiego brali udział: ziemski wójt, starszy burmistrz pełniący funkcję wójta, ławnicy, radni, esaul pułkowy oraz ataman miejski⁵². W składzie sądu magistrackiego miasta Ostroha można znaleźć wójta, burmistrza, starszych i młodszych radnych, sotnika i miejskiego atamana⁵³. Na podstawie przytoczonych przykładów można stwierdzić, iż w większość miast na prawie magdeburskim na Ukrainie Lewobrzeżnej na działalność sądów wpływ wywierała starszyna kozacka, która w ten lub inny sposób ograniczała prawa samorządu miejskiego w sferze judykatury. Innym sposobem ograniczania prawa do samorządu lokalnego stało się zaskarżanie orzeczeń sądów miejskich prawa magdeburskiego do sądów pułkowych. Od czasów rządów hetmana Iwana Bruchowieckiego najwyższą instancją sądową w sprawie wyroków sądów miejskich stał się car mo-

⁴⁸ *Prawa, za jakymy sudyt'sia małorosijjskij narod. 1743 r., uporiad. ta awtor narysu K.A. Wysłobokow* [red. J.S. Szemczuszenko], 1997, s. 453.

⁴⁹ D. Bahalij, *Magdebuške prawo na Liwobereżnij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini–Rusi w XV–XVIII w. (Ruška istoryczna biblioteka)*, Lwiv 1904, t. 24, s. 113.

⁵⁰ Ł. Hambruh, *Mahistraški i ratuszni sudy u samovriadiuwanni mist Ukrainy-Het'manszczyzny XVII–XVIII stolit'*, «Prawo Ukrainy», 2000, nr 4, s. 113.

⁵¹ A.J. Paszuk, *Orhanizacija sudiv na Ukraini w drugij połowyni XVIII st.*, Charkiw, 1961, s. 14.

⁵² D. Bahalij, *Magdebuške prawo na Liwobereżnij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini–Rusi w XV–XVIII w. (Ruška istoryczna biblioteka)*, Lwiv 1904, t. 24, s. 432.

⁵³ H. Domanowa, *Uriadowci Czernihiwśkoho magistratu (druha połowyna XVII–XVIII st.)*, «Siwieranśkij Litopys», 2003, nr 1, s. 3.

skiewski⁵⁴. Pułkownicy często przewodniczyli w sądach miejskich albo wysyłali tam swoich przedstawicieli. Pierwsze wzmianki o takich przypadkach pochodzą z roku 1660⁵⁵. Wpływ pułkowników zwiększył się podczas rządów Demiana Mnohohrisznoho (1668–1672) oraz Iwana Samojłowycza (1672–1687). Pod koniec XVIII w. w poszczególnych miastach magistrackie i kozackie sądy były ze sobą łączone. W 1771 r. perejasławski sędzia pułkowy jednocześnie zajmował stanowisko wójta⁵⁶. Pomocnicze funkcje sądowe pełnili horodniczy oraz jeden lub dwóch woźnych. Woźni byli egzekutorami sądowymi. Wręczali oni sądowe wezwania, wykonywali sądowe decyzje, przyjmowali powództwa i in. Wyroki sądowe w miastach na prawie magdeburskim wykonywał «kat», «mistrz», «proros». Za swoją pracę otrzymywał płacę w formie pieniężnej lub w naturze⁵⁷.

Poszczególne miasta na prawie magdeburskim na Ukrainie Lewobrzeżnej – Perejasław, Nieżyn, Pohor, Czernihów i Starodub – w długiej walce ze starszyzną kozacką potrafiły obronić swoją samodzielność w sferze sądownictwa. Podczas konfliktów między starszyzną pułkową a magistratami administracja hetmańska przeważnie stawiała w obronie interesów starszyzny, a administracja moskiewska wspierała miasta. W związku z tym miejskie prawo magdeburskie niebawem znalazło się pod wpływem rosyjskim⁵⁸. Wspieranie przez rząd rosyjski samorządu lokalnego na terytorium Hetmańszczyzny miało na celu wyłącznie jego własnych interesów, tzn. służyło późniejszej likwidacji autonomicznego ustroju ziem ukraińskich oraz zniesienia samorządu w ukraińskich miastach na prawie magdeburskim, ponieważ w ówczesnym Imperium Rosyjskim samorząd miejski w zasadzie nie istniał.

Podczas przeprowadzenia reformy sądowej hetmana Cyryła Rozumowskiego magistraty zostały zwolnione z jurysdykcji kancelarii pułkowych, ale stworzone w roku 1763 sądy ziemskie zaczęły rozpatrywać sprawy cywilne oraz nieznaczne sprawy karne mieszczan. Z kolei grodzkie sądy zaczęły rozpatrywać sprawy karne wszystkich mieszkańców⁵⁹. Po likwidacji Hetmańszczyzny w roku 1764 rosyjskie władze wojskowe jeszcze bardziej ingerowały w działalność samorządu miejskiego, w tym też w dziedzinie sądownictwa. W jurysdykcji sądów magistrackich pozostały jedynie sprawy mieszczan⁶⁰. Po stworzeniu Drugiego Kolegium Małorosyjskiego w latach 1768–1771 magistraty miast Ukrainy Lewobrzeżnej i Kijowa zostały mu podporządkowane. Wprowadzenie na ziemiach ukraińskich w roku 1785

⁵⁴ Ł. Hambruh, *Mahistraški i ratuszni sudy u samovriadiuwanni mist Ukrajiny-Het'manszczyzny XVII–XVIII stolit'*, «Prawo Ukrainy», 2000, nr 4, s. 111.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 111–112.

⁵⁶ A.J. Paszuk, *Orhanizacija sudiv na Ukraini w drugij polowyni XVIII st.*, Charkiw, 1961, s. 30.

⁵⁷ D. Bahalij, *Magdebuške prawo na Livoberežnij Ukraini*, [w:] *Rozwidky pro mista i miszczanstwo na Ukraini-Rusi w XV–XVIII w.* (Ruška istoryczna biblioteka), Lwiv 1904, t. 24, s. 432.

⁵⁸ A. Jakowliw, *Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert*, Leipzig 1942, s. 210.

⁵⁹ W. Czechowycz, *Kniga Statut i proczyje prawa Małorosyjskije*, [w:] *Jurydyczna encykłopedija: u 6-ty tomach* [red. kol.: J.S. Szemszuczenko i in.], Ukrajins'ka encykłopedija, 2001, t. 1, s. 702–703.

⁶⁰ *Ibid.*, s. 703.

«Uczrieżdienija o gubernijach» nie dotyczyło likwidacji prawa magdeburskiego, ale w związku z wprowadzeniem na terytorium Hetmańszczyzny rosyjskiego systemu sądowego prawo magdeburskie w sądach przestało być stosowane.

Odrodzenie samorządu miejskiego w oparciu o prawo magdeburskie nastąpiło w roku 1796, kiedy car Paweł I wznowił działalność statutowych sądów ziemskich oraz Sądu Generalnego⁶¹. Prawo magdeburskie na terenach Hetmańszczyzny obowiązywało do roku 1831, kiedy w oparciu o wniesienie Połtawskiego Sądu Generalnego oraz propozycję M. Speranśkiego został wydany odpowiedni rozkaz cara Mikołaja I. Zgodnie z tym rozkazem zakazane było stosowanie prawa magdeburskiego w ukraińskich miastach, oprócz Kijowa, który został nim objęty w roku 1835.

W odróżnieniu od niemieckich, polskich oraz innych miast europejskich z prawem magdeburskim w miastach Hetmańszczyzny ważną rolę odgrywali wójtowie, w rękach których znajdowała się władza administracyjna i sądowa. Prawo magdeburskie na Hetmańszczyźnie można uważać za ukraińskie prawo municypalne, ponieważ na tych terenach nastąpiło wzajemne przenikanie się ukraińskiego prawa obyczajowego i prawa magdeburskiego. W sądownictwie obok norm prawa magdeburskiego stosowany były Statut Litewski oraz ukraińskie prawo obyczajowe.

Summary

Self-Governance in the Cities of Getmanshchyna under the Magdeburg Law

The article deals with the research of the issues of local self-governance in the cities of Getmanshchyna under the Magdeburg law. On the basis of the analysis of special scientific legal literature the author substantiates, that the Magdeburg law of Germanshchyna is the Ukrainian Municipal law. The judicature was provided under the provisions of Magdeburg law, Lithuanian Statute and customary law.

⁶¹ A. Jakowliw, *Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert*, Leipzig 1942, s. 211.